

Educació social de persones adultes i gent gran: desafiaments davant la covid-19

Recepció: 13/03/2021 / Acceptació: 22/06/2021

Resum

La pandèmia ha fet evident la necessitat d'un canvi de la societat vers les persones adultes i la gent gran. S'ha fet palès un replantejament del model formatiu de les persones adultes i també d'assistència a la gent gran. En aquest article s'analitzen els canvis socials produïts pel virus SAR-CoV-2, com han afectat l'educació de persones adultes i quins reptes s'albiren. Finalment, s'aborda l'abast que ha tingut tant el període de confinament en particular, com la pandèmia en general, en l'aprenentatge al llarg de la vida i en la intervenció socioeducativa amb gent gran. Tot això, a partir dels principis rectoris dels paradigmes de l'envelliment actiu i de l'enfocament de drets que reconeixen les persones adultes i la gent gran com a subjectes d'aquests drets i no com a beneficiaris que requereixen assistència. Aquests principis s'han de prendre com a guia de l'abast de les intervencions socioeducatives.

Paraules clau

Gent gran, envelliment actiu, covid-19, educació d'adults, intervenció socioeducativa.

Educación social de personas adultas y mayores: desafíos ante la covid-19

La pandemia ha puesto de manifiesto la necesidad de un cambio de la sociedad hacia las personas adultas y mayores. Se ha sacado a la luz un replanteamiento del modelo formativo de las personas adultas y también de asistencia a las personas mayores. En este artículo se analizan los cambios sociales producidos por el virus SAR-CoV-2, cómo han afectado a la educación de personas adultas y qué retos se vislumbran. Finalmente, se aborda el alcance que ha tenido tanto el periodo de confinamiento en particular, como la pandemia en general, en el aprendizaje a lo largo de la vida y en la intervención socioeducativa con personas mayores. Todo ello, a partir de los principios rectores de los paradigmas del envejecimiento activo y del enfoque de derechos que reconocen a las personas adultas y mayores como sujetos de éstos y no como beneficiarios que requieren de asistencia. Estos principios han de tomarse como guía del alcance de las intervenciones socioeducativas.

Palabras clave

Personas mayores, envejecimiento activo, covid-19, educación de adultos, intervención socioeducativa.

Social education for adults and elderly people: challenges generated by COVID-19

The pandemic has underlined the need for a change in society's attitude to adults and elderly people. The crisis has led to a rethinking of the model of both adult education and the provision of care for the elderly. This article analyses the social changes brought about by the SAR-CoV-2 virus, how they have affected adult education and what challenges lie ahead. Finally, discussion focuses on the effects that lockdown in particular and the pandemic in general have had on lifelong learning and socio-educational intervention in elderly people. All this, based on the guiding principles of active aging and a rights-based approach, recognizing adults and elderly people as subjects of rights and not as beneficiaries requiring assistance. These principles should be taken as a guide in the design of socio-educational interventions.

Keywords

Elderly people, active aging, COVID-19, adult education, socio-educational intervention.

Com citar aquest article:

Limón Mendizabal, Mª R., De-Juanas Oliva, Á. i Rodríguez-Bravo, A. E. (2021). Educació social de persones adultes i gent gran: desafiaments davant la covid-19.

Educació Social. Revista d'Intervenció Socioeducativa, 78, p. 125-144.

▲ Canvis socials com a conseqüència de la covid-19

La crisi pandèmica actual afecta particularment els grups poblacionals més vulnerables als quals cal oferir una atenció socioeducativa especial. És el cas de les persones amb discapacitat; gent gran, sobretot si viu sola; personal sanitari; llars en què hi ha força penúria socioeconòmica, conflictivitat, ha mort un ésser estimat o algun dels seus membres presenta psicopatologia prèvia, malaltia, etc. Com a conseqüència de la pandèmia i de les mesures adoptades per controlar-ne l'expansió s'ha incrementat l'ansietat, l'estrès, els símptomes depressius, l'addicció, les reaccions agressives, etc. (Martínez-Otero, 2021, p. 12).

Després de gairebé un any de l'inici de la pandèmia es poden albirar els seus efectes devastadors i com ha afectat el col·lectiu de la gent gran en general i, en particular, aquells usuaris de residències. Hem assistit a una fragant discriminació per edat i a la fallida sistemàtica dels drets de la gent gran, fet que ja s'entreveia abans d'aquesta pandèmia, però que no ha estat tractat en profunditat.

Des del començament d'aquesta pandèmia la situació que ha viscut la gent gran ha demostrat, dramàticament, la desprotecció d'aquest col·lectiu

Ara bé, des del començament d'aquesta pandèmia la situació que ha viscut la gent gran ha demostrat, dramàticament, la desprotecció d'aquest col·lectiu. Les residències es van veure sobrecarregades de tasques suplementàries que habitualment recauen en els d'hospitals, i van haver d'operar amb personal, mitjans i fons insuficients: falta d'equips de protecció individual i de formació. Van rebre d'instàncies superiors, en molts casos, la negació del trasllat de gent gran als hospitals, avantposant l'aplicació del criteri d'edat cronològica sobre el d'edat biològica, per desestimar també ingressos en unitats específiques com l'UCI. També es va produir una situació d'aïllament sense la possibilitat que els familiars entressin a les residències per comprovar l'estat dels seus familiars.

A França, el percentatge de gent gran que va morir, procedent de residències, fou del 48%, a Noruega del 52%, i del 72% en Canadà. I al Regne Unit es parlava de centenars de persones grans que van morir en solitud als seus domicilis. En qualsevol cas, la realitat és que, d'un total de 27.127 morts a Espanya a dia 1 de juny de 2020, segons dades del Ministeri de Sanitat, 19.233 era gent gran que va morir en residències. Un percentatge del 70,9% del total notificat oficialment per aquest mateix Ministeri, que va elevar fins a 28.403 el nombre de morts el dia 10 de juliol. Aquesta xifra no incloïa els decessos de les residències ni els qui que van tenir símptomes compatibles amb la covid-19 però no van comptar amb prova diagnòstica (Hernández i Meléndez, 2020, p. 27).

Hernández i Meléndez (op. cit) assenyalen que la pèrdua de la nostra gent gran en un gairebé absolut abandonó ens obliga a reflexionar i replantejar-nos els principis i els valors que volem per a la nostra societat postmoderna. Diuen “que ningú no romanguí enrere” en aquesta crisi; enrere amb el seu silenci romanen els morts, depèn dels vius que no sigui així, la nostra dignitat està en joc (2020, p. 32).

Les xifres de decessos entre aquest grup d'edat varien segons les fonts, però són significatives les dades recollides en l'últim informe del 10 de desembre de 2020 de l'Institut de la Seguretat Social sobre el nombre de pensions que van causar “baixa” el 2020 respecte a altres anys anteriors i que marquen una xifra de més de 70.000 morts. Aquestes xifres tan impactants ens han de fer plantejar la necessitat de treballar en polítiques de protecció de les vides en totes les seves etapes: la promoció d'una cultura de la vida que doni noves esperances a les persones. Totes les persones han de gaudir de tots els drets socials al llarg de la seva vida. És condició ineludible, dins d'un estat de dret que promou el benestar social, protegir els més vulnerables per sobre d'interessos i exigències contraris als principis d'igualtat i solidaritat. La “cultura” es manifesta com a expressió viva del sistema de valors d'una societat particular.

Una “cultura de la vida” hauria de ser l'expressió viva d'una societat que valora la vida humana, que respecta la dignitat intrínseca a la persona humana i que protegeix els drets inalienables de tots els éssers humans des de la concepció fins a la mort natural. Hem assistit a aquest fenomen de “rebrot” de la vida en períodes anteriors, en les etapes viscudes després de les guerres i després d'altres desastres naturals. S'ha de treballar per garantir que les generacions actuals i futures tinguin un futur digne on es respectin els seus drets. És cert que a la nostra societat s'han eliminat, s'han trastocat o s'han pervertit una sèrie de valors. La gent gran és conscient –i generalment entén que ha de ser així– que els seus fills ja no són “el suport de la nostra vellesa”. Ans al contrari, sovint i en la realitat actual, són les persones grans les que ajuden i sostenen els seus fills mitjançant aportacions econòmiques o auxiliis assistencials amb els nets. Han passat de ser “avis orenetes” a ser “avis cangur”, atès que, també sovint, els seus fills i els seus cònjuges fan feines extradomèstiques que dificulten la possibilitat d'ocupar-se de la cura dels seus fills i els seus nets. De vegades, per necessitats reals, i d'altres, per necessitats creades i pel desig de portar un determinat tipus de vida.

L'alt nombre de gent gran que ha mort en residències és una realitat que requereix un estudi profund pel que fa a les causes i els efectes per tal de replantejar-nos les mesures a aplicar que impedeixin en el futur la repetició d'aquesta situació. Assenyalen Tarazona-Santabalbina i Martínez-Velilla et al. (2020, p. 191-192) que és hora d'unir esforços en la lluita contra la covid-19. Ens hem acostumat al fet que aquesta societat, fins ahir hedonista –encara no sabem com es comportarà en el futur–, no trobi un espai per a la gent gran. Davant l'*Ubi major minor cessat*, Cesari i Proietti (2020)

En la realitat actual les persones grans han passat de ser “avis orenetes” a ser “avis cangur”

plantegen que les dràstiques decisions preses durant aquesta emergència sanitària no justifiquen la pèrdua d'atenció als valors de la persona. Assenyalen aquests geriatres que hi estan totalment d'acord i que ha arribat l'hora de combatre amb més fermesa que mai l'edatisme imperant en bona part de la societat i de la professió mèdica.

Cal que tots ens posicionem contra l'edatisme i que el combatem amb més tenacitat a través de l'educació i la formació en els diferents espais professionals i també des de les diferents professions. La intergeneracionalitat ha d'estar present a la nostra societat i potser haurem de conciliar l'experiència acumulada de la nostra gent gran amb l'energia de la gent més jove, sense discriminar els uns per ser més grans ni menysvalorar els altres per inexperts. En aquest sentit, el Papa Francesc en el seu viatge a Rio de Janeiro (22 de juliol de 2013) assenyalava que

deixem de banda la gent gran com si no tinguessin res a oferir-nos, però tenen la saviesa de la vida, de la història, de la pàtria, de la família... Un poble no té futur si no va endavant amb els seus dos extrems: amb els joves perquè tenen la força i amb la gent gran perquè té la saviesa de la vida.

Les idees negatives sobre l'envelliment fan que vegem les persones grans no com són, sinó com els estereotips diuen que són

També hem de pugnar per les idees negatives sobre l'envelliment ja que són generalitzacions negatives que es consideren veritat. I fan que vegem les persones grans no com són, sinó com els estereotips diuen que són. A més, també són molt perjudicials perquè fan que les mateixes persones grans se'ls creguin, se sentin menys valuoses i capaces, i essent així els estereotips també els influencien en com se senten i com es comporten (Bermejo, 2020). La desvalorització de la gent gran, i en general de la vellesa, és una realitat en la societat actual que hem de treballar des de l'educació social per eradicar-la.

Establir un pla de prevenció primària mitjançant campanyes de sensibilització i formació, fomentant actituds positives vers la gent gran i plantejant l'envelliment com un procés natural de la vida. Integrar en tots els cicles de l'àmbit educatiu (educació infantil, educació primària, secundària i batxillerat) programes amb continguts dedicats al coneixement del procés d'envelliment i les diferents etapes de la vida, en el marc de l'envelliment actiu. Cal aprendre a envellir bé des de petits (Ortega i Limón, 2019).

Dur a terme activitats intergeneracionals des de diferents àmbits (escola, universitat, comunitat veïnal, etc.) amb l'objectiu de millorar el concepte sobre la vellesa, augmentar el compromís d'ajuda mútua i assistència dins del valor de la solidaritat, reconeixent la gent gran com a transmissora de valors i coneixements essencials per a noves generacions, i creant espais de trobada (Limón i Chalfoun, 2020, p. 164).

Hem de construir una societat que doni oportunitats de participació, en la qual ens relacionem i ens preocupem els uns dels altres (tenir cura dels altres ens va fer humans). Per a persones que viuen a casa seva, que hi hagi

organitzacions de gent gran, associacions de veïns que es preocupin del bon veïnatge, associacions en les quals hom pugui implicar-se segons els propis interessos (culturals, religiosos, esportius, educatius, etc.), entre d'altres, és molt important. Una societat civil articulada i participada generarà oportunitats perquè la gent gran pugui participar-hi, i així es preveu la soledat no desitjada (Bermejo, 2020).

No obstant això, convé analitzar també altres factors que puguin ajudar a una recuperació justa i equitativa en l'era post-covid-19. Així, el setembre de 2020 l'European Senior Union (ESU) va presentar una resolució en la qual es reclamava:

- La construcció de societats més justes i resilients per a totes les generacions.
- L'observança del respecte dels drets de la gent gran.
- L'enfortiment dels sistemes d'atenció sanitària i social per a la gent gran.
- La recuperació solidària i intergeneracional mitjançant projectes solidaris conjunts.

El setembre de l'any 2020 es crea un Grup d'Interès del Parlament Europeu sobre Solidaritat entre Generacions per a l'estudi i l'anàlisi de propostes per a la recuperació social després de la pandèmia. Es destaca el paper de la família, primer, i de la solidaritat veïnal com a resposta de suport a la gent gran a causa de la manca de recursos i de la mala gestió dels poders públics. Les famílies es van mobilitzar per brindar autoajuda davant la declaració de l'estat d'alarma sanitària. Davant d'aquest fet evident, es planteja des d'Europa la necessitat d'afrontar l'envelliment i altres temes d'interès social de manera intergeneracional, que garanteixi el respecte als principis europeus fonamentals de drets humans, igualtat i solidaritat.

El que ens uneix és veure l'envelliment demogràfic des d'una perspectiva més àmplia, per garantir que les aspiracions de la gent gran, els joves i la família siguin reconegudes en lloc d'oposades. (Maciej Kucharczyk, secretari general d'AGE Platform Europe)

A causa del confinament forçós, després de declarar l'estat d'alarma al nostre país, hi ha hagut una "acceleració" en l'establiment d'entorns digitals en la vida quotidiana: en l'àmbit laboral, mitjançant la implantació del teletreball; en l'àmbit de l'aprenentatge i de l'ensenyament, per mitjà de l'ús de xarxes socials i videoconferències; en l'àmbit sanitari, mitjançant la telemedicina; en les relacions interpersonals i familiars, plantejades des de dispositius mòbils; en la cultura, mitjançant la posada en comú de manifestacions literàries i musicals en entorns virtuals. S'intenta reproduir a través de les pantalles de dispositius electrònics allò que en un passat recent era físic i tangible. La pandèmia ens ha forçat a ser "més digitals" i, d'alguna manera, la tecnologia ha esdevingut més "humana" ja que està ajudant a desenvolupar l'afectivitat i la comunicació en aquest aïllament obligat.

Hem de construir una societat civil articulada i participada perquè la gent gran pugui participar-hi

En aquesta reflexió ens centrem a analitzar aquells aspectes que aquest nou entorn digital ha influït en la nostra gent gran i com aquest factor pot ampliar horitzons a nous aspectes clarament importants, ajudant que els més vulnerables: gent gran, discapacitats i malalts que requereixen cures de llarga durada se sentin inclosos, assistits i estimats en la nostra societat com a membres amb plens drets en totes les etapes de la vida.

Pren un gran protagonisme la necessitat de la inclusió digital com a dret fonamental, garantint l'accessibilitat dels serveis digitals i la formació per al bon ús de la tecnologia mitjançant l'alfabetització digital.

La recerca i la inversió s'hauran de destinar i centrar en la creació de nous dispositius que facilitin a la gent gran reclosa en residències comunicar-se amb els seus éssers estimats

La recerca i la inversió s'hauran de destinar i centrar en la creació de nous dispositius que permetin i facilitin a la gent gran reclosa en residències comunicar-se amb els seus éssers estimats, creant espais virtuals de "comunicació" i suport. Nous dispositius i aplicacions informàtiques que siguin fàcils d'emprar per a gent gran i que permetin que el distanciament físic no impliqui un distanciament social.

Fa poc, arran del confinament, han sorgit projectes emprenedors en aquest terreny: la creació de dispositius mòbils adaptats a la gent gran que facilitin la seva vida diària, els acompanyin i els mantinguin en contacte permanent amb la família, els permetin gaudir de la cultura en espais digitals: concerts, teatre, etc., en definitiva, que els donin vida, motivació i alegria.

Alguns exemples d'aquestes iniciatives d'acabar amb la bretxa digital de la gent gran en temps de pandèmia són:

- Cursos finançats pels bancs per ajudar els clients més grans a adaptar-se a la banca en línia. Exemple del Lloyd Bank i els cursos oferts per l'empresa consultora We are Digital.
- L'auge de la comunicació intergeneracional: són els més joves els que han ajudat la gent gran a fer servir programes com Zoom o Skype.
- El foment de projectes innovadors que ofereixin dispositius mòbils adequats a la gent gran. A l'Estat espanyol tenim l'exemple de l'empresa Maximiliana, que es va originar en un entorn domèstic quan un jove enginyer d'informàtica va reprogramar un dispositiu per poder-se comunicar de forma senzilla, directa i "sense complicacions" amb la seva àvia Maximiliana, ampliant-ne l'ús per a funcions de vigilància tot permetent detectar situacions de risc i avisar automàticament un familiar; funcions de memòria o recordatori per a l'administració de medicaments; poder assistir mitjançant *streaming* a esdeveniments d'interès (assistir a un concert, escoltar oficis religiosos, etc.).
- Les compres en línia no només de roba sinó de queviures ha augmentat de forma impensable. Cada vegada són més les empreses físiques que desenvolupen aquest sistema de compra en línia. Fins i tot molts restaurants "tancats al públic físic" han desenvolupat el sistema de menjar per emportar a domicili, fet que ha facilitat la vida quotidiana en aquest confinament forçós, i no només a la gent gran.

- L'ús de Facebook s'ha estès a les residències de gent gran mitjançant programes de dinamització cultural per a facilitar la socialització i la comunicació dels residents, implicant-hi els familiars, amb altres institucions similars a la convocatòria de concursos nadalencs, tallers de decoració, literaris, etc. Ha estat una experiència que ha ajudat moltíssim a l'hora de combatre la sensació d'aïllament i solitud.

L'alfabetització digital pren importància en aquest moment de pandèmia, ja que malauradament hi ha aspectes negatius que s'han de combatre com són els intents de frau o els discursos d'odi. La figura d'un conductor o tutor/assessor digital és imprescindible per guiar-los i ensenyar-los en aquests entorns, fet pel qual aquest aspecte ha de ser contemplat des dels serveis socials.

Educació de persones adultes: incerteses, certeses i reptes

Abans de la pandèmia, la humanitat s'enfrontava a canvis i transformacions sense precedents com a resultat de la creixent globalització i els decisius avenços científicotecnològics que afectaven la societat d'una forma diferent en l'àmbit econòmic, polític, cultural i també en l'educatiu dins el marc de la societat del coneixement (Caride, 2017; García-Castilla, De-Juanas, Vírveda-Sanz i Páez, 2019). La realitat informacional del món ens va portar a preguntar-nos què havíem d'ensenyar a les persones adultes per preparar-les per al futur més enllà de ser capaces de resoldre problemes acadèmics convencionals. També ens preguntàvem com ensenyar-los habilitats tècniques que els permetessin augmentar les seves probabilitats d'aconseguir una feina, millorar la seva qualificació professional i comprendre el que passava al seu voltant per mantenir-los enganxats als canvis que s'estaven produint (Carr, Balasubramanian i Onyango, 2018). La necessitat del canvi educatiu s'havia convertit en una inquietud que anava acompanyada de la necessitat d'aconseguir que les persones adultes aprenguin al llarg de tota la vida (De-Juanas i Molas, 2013). Sobretot, perquè tant el coneixement com l'accés al coneixement és inherent al creixement de la nostra societat i manté una relació estreta amb la qualitat de vida de les persones adultes pel fet de ser un determinant del seu estat de salut mental i impactar sobre el seu benestar psicològic i les seves relacions socials (Tam i Chui, 2016; Schoultz, Öhman i Quennerstedt, 2020). Alhora s'ha de considerar que el coneixement és un instrument d'accés a la plena ciutadania perquè permet donar resposta a demandes socials, generar aliances amb l'entorn i contribuir al desenvolupament social en el marc dels Objectius de Desenvolupament Sostenible ajudant a eradicar la pobresa, la fam i les desigualtats d'acord amb els drets humans (Mauch, Barnette, Paludan-Hansen, Larjanko i Sarrazin, 2019; UNESCO, 2020).

La figura d'un conductor o tutor/assessor digital és imprescindible per guiar-los i ensenyar-los en aquests entorns

Tenim la certesa de la influència que té l'aprenentatge al llarg de la vida per a l'assoliment inclusiu de totes les persones a la nostra societat

Actualment, immersos en les onades de contagis generades per la crisi de la covid-19, aquests canvis i necessitats no només no han desaparegut, sinó que han augmentat sense precedents. El nivell d'incertesa que ha portat el coronavirus ha canviat la manera com els adults s'aproximen al món afectant totes les esferes socials i fent palesa la vulnerabilitat de la condició humana davant d'una crisi sanitària, econòmica, política i social que les generacions actuals no havien viscut mai (Schwab i Malleret, 2020). En conseqüència, tot s'ha tornat molt més inestable i per desgràcia ningú no pot predir com serà el món ni tan sols en un breu espai de temps. No sabem del cert què faran les persones per guanyar-se la vida, tampoc no sabem si la crisi sanitària es resoldrà, no aconseguim dimensionar les conseqüències de la crisi econòmica ni si podem seguir amb tots els nostres hàbits i costums socials previs a l'arribada de la covid-19 (Morin, 2020). No obstant això, sí que tenim la certesa de la influència que té l'aprenentatge al llarg de la vida (en endavant, LLL¹) per a l'assoliment inclusiu de totes les persones a la nostra societat. L'LLL contempla tots aquells adults que pertanyen a grups marginats i vulnerables, persones amb necessitats específiques de suport, migrants i adults grans que viuen en contextos rurals. Principalment, perquè l'LLL ha estat reconegut com un dret fonamental de les persones (UNESCO, 2018) i és acceptat com un element integrador que ofereix noves oportunitats perquè els adults adquireixin les competències necessàries per viure en societat (Melendro, De-Juanas i Rodríguez-Bravo, 2018). També perquè, encara que és evident que el coneixement per naturalesa és inabordable i el col·lectiu de persones adultes és molt heterogeni, l'LLL té la capacitat de donar poder al teixit social, crear i consolidar ciutadans participatius i millorar la seva qualitat de vida des de l'educació acadèmica fins a la capacitació tècnica i el desenvolupament de noves competències que beneficien la societat i disminueixen la bretxa entre rics i pobres (De-Juanas i Rodríguez-Bravo, 2019; Roche, 2017).

En un altre ordre de coses, des de fa molt de temps l'educació de persones adultes ha tingut a veure amb l'alfabetització i, sobretot, s'adreçava a les persones que havien abandonat el sistema educatiu. En l'actualitat, té una finalitat inclusiva centrada en l'educació permanent i en la capacitació professional i social (Amador i Esteban, 2018), motiu pel qual l'LLL ha posat en relleu el paper protagonista dels adults i la importància de comptar amb el suport de diferents institucions, entitats i professionals vinculats amb l'acció educativa dirigida a aquest sector poblacional. Per això, davant la crisi del coronavirus, els professionals de l'educació d'adults s'han readaptat i es readapten a marxes forçades a tots els canvis socials i tecnològics esdevinguts per intervenir en diferents entorns d'aprenentatge. També, per garantir que cap persona resti exclosa davant les diferents oportunitats que ofereix una societat interconnectada, que comporta relacions més complexes, juntament amb alguns grans problemes socials com ara l'augment de la intolerància, la divisió social i la violència (UNESCO, 2019).

L'ensenyament a través de tecnologies: la bretxa digital i la manca de recursos

Entre aquest mar d'incertesa, durant la crisi de la covid s'ha arribat al tancament d'escoles, instituts, centres d'educació de persones adultes, universitats i altres centres de formació. El coronavirus ha deixat aquestes entitats en un estat alarmant i la resposta de la comunitat educativa ha estat excel·lent, atès que s'ha escarrassat a resoldre aquesta situació i a col·laborar per a oferir el millor servei a la ciutadania (De-Juanas, 2020). L'arribada de la pandèmia ha obligat a repensar els models d'ensenyament i aprenentatge de l'educació de persones adultes, i durant els llargs mesos de confinament s'han aprofitat les oportunitats que ofereix Internet i les tecnologies de la informació i la comunicació. Així, les diferents eines d'educació en línia han servit per apaivagar el confinament i donar servei a distància i, posteriorment, de manera híbrida (García-Aretio, 2021). Tot plegat ha servit per garantir el dret de les persones adultes a l'educació en qualsevol moment i lloc, donant pas a models d'ensenyament més flexibles en els quals s'han maximitzat els recursos dins d'un escenari de digitalització que preveu el distanciament social i el compliment de les mesures sanitàries. Tot i la distància, l'educació de persones adultes també ha servit perquè persones que cohabiten en un mateix territori arribin a conèixer-se i a conviure més enllà de ser i comportar-se com compartiments estancs. Tal com van indicar Ascón, Sabaté i Julve (2021) al I Congrés Estatal d'Educació de Persones Adultes, s'estan duent a terme iniciatives en què, a partir d'un treball en xarxa col·laboratiu, es creen grups en els quals algú que domina una coneixement el comparteix per col·laborar amb el teixit social i productiu d'una comunitat. Aquestes accions posen de manifest la capacitat de les persones adultes i de la gent gran per transformar el món, crear consciència social i política. A més, es posen en valor les competències per a la vida gràcies a l'adquisició d'aquells aprenentatges allunyats d'un caràcter acadèmic i que es produeixen en diferents situacions, realitats, contextos socials i cultures (Hernández-Carrera, Machado i González-Montegudo, 2018).

En un altre ordre, durant la crisi del coronavirus ha quedat palès que, tot i la capacitat d'adaptació de la comunitat educativa, la bretxa digital ha suposat un handicap en tots els nivells educatius en general i per a l'educació de persones adultes en particular (Dreesen et al., 2020). El dèficit en les competències digitals unit a la manca de suport tècnic, així com a l'escassetat d'equipament i connectivitat necessaris, ha provocat que molts dels protagonistes de l'educació de persones adultes s'hagin sentit perduts en aquests processos d'ensenyament d'emergència basats en la formació a distància.

D'una banda, durant el confinament, la majoria de docents van implantar una instrucció en línia que replicava el que feien abans de la pandèmia de manera presencial. Aquesta instrucció tenia un caràcter bàsicament expositiu, en el qual els continguts es presentaven de manera aïllada en relació amb els materials i activitats d'aprenentatge. Al seu torn, el problema de la

Les diferents eines d'educació en línia han servit per apaivagar el confinament i donar servei a distància i, posteriorment, de manera híbrida

El dèficit en les competències digitals unit a la manca de suport tècnic ha provocat que molts dels protagonistes de l'educació de persones adultes s'hagin sentit perduts en aquests processos d'ensenyament d'emergència

manca de recursos ha existit tant per part dels que ensenyen com pels que aprenen, però moltes vegades la dificultat no ha vingut per la manca d'eines tecnològiques sinó per no saber utilitzar-les. Només cal tenir en compte que segons les dades de l'estudi TALIS (*Teaching and Learning International Survey*) de l'OCDE (2019), només el 38% dels docents espanyols de tots els nivells educatius afirmen haver rebut formació en l'ús de la tecnologia per a l'ensenyament. Com a conseqüència d'aquesta manca de formació, només el 36% dels professors consideren estar preparats per utilitzar la tecnologia digital per a ensenyar.

D'altra banda, els aprenents també van haver d'adquirir noves competències per a l'aprenentatge a través de tecnologia i, d'una manera prematura, una capacitat d'autoregulació, autonomia i motivació per a l'aprenentatge que els permetés seguir el ritme d'ensenyament que es plantejava privat de la conversa presencial (García Aretio, 2021).

El benestar emocional i la tasca dels professionals

Per bé que la tecnologia ha millorat, els adults en el seu procés formatiu no han tingut un suport equivalent al que tenien abans de la pandèmia en la seva interacció amb els docents i amb altres iguals dins d'un mateix espai educatiu. L'educació com a acte relacional requereix compartir moments i espais que després de la pandèmia o s'han perdut o s'han vist alterats. Al seu torn, s'ha unit l'impacte de la crisi de la covid-19 en el nostre sistema financer. No oblidem que durant el confinament molts adults van estar aïllats i després del confinament s'ha produït un augment del nombre de llars en què cap membre de la família té feina (INE, 2020). Així mateix, després del confinament moltes persones confiaven que la recuperació comencés ràpidament, però la realitat és que s'han produït diversos vaivens, confinaments selectius, tocs de queda, tancaments de negocis, etc., que han tingut com a conseqüència que molts adults tinguessin condicions laborals molt inestables i/o es quedessin sense feina. En conseqüència, s'han vist alterats i/o truncats molts projectes de vida. Aquesta situació ha afectat el benestar emocional de les persones generant molta frustració, desesperació i/o desolació, fet que ha resultat en un increment del nombre de trastorns psicosocials i en un empitjorament de l'estat de salut dels ciutadans (OMS, 2020). Sense oblidar que molts adults han perdut els seus éssers estimats durant aquest temps i han hagut d'afrontar la por de morir. Pel que fa a aquest aspecte, el baròmetre del Centre d'Investigacions Sociològiques (2021) ha reflectit l'impacte de la pandèmia de covid-19 sobre la salut mental dels espanyols. Els resultats estableixen que un de cada quatre enquestats va manifestar haver tingut por de morir. Mentre que gairebé tres de cada quatre persones van tenir por que es contagiés algun familiar o ésser estimat. També destaca que més del quaranta per cent dels enquestats han manifestat tenir problemes de son durant la pandèmia i més del vint per cert s'ha sentit decaigut, deprimat o sense esperança.

Aquest problema sistèmic i estructural ha afectat inevitablement la tasca que desenvolupen els professionals que es dediquen a l'educació d'adults. Tant les situacions dramàtiques que s'han viscut com la qüestió financera canviant no són controlables i, en moments de crisi com l'actual, han perjudicat un gran nombre de persones. Amb tot, cal destacar com un aspecte molt positiu la tasca que han realitzat els professionals de l'educació de persones adultes que han respost a aquesta conjuntura social i econòmica amb responsabilitat i compromís per facilitar aprenentatges, però, sobretot, per constituir-se com una font de suport emocional.

El reconeixement a l'educació d'adults

Tot i la tasca important de l'educació de persones adultes per garantir el dret de tots a continuar aprenent i promoure la igualtat d'oportunitats, la realitat anterior a la pandèmia ha posat de manifest que no sempre ha ocupat el lloc que es mereix. Al seu torn, cal repensar el sentit de l'educació d'adults perquè serveixi als ciutadans per prendre contacte amb el coneixement i regular els mecanismes de construcció de l'aprenentatge des d'un enteniment crític i complex. Tal com apunten Moreno-Crespo, Corchuelo-Fernández; Cejudo-Cortés (2020), n'hi ha prou d'apropar-se als plans d'estudi de qualsevol titulació universitària relacionada amb educació per observar que l'educació de persones adultes no hi ocupa un lloc rellevant. Per tant, la situació de l'educació de persones adultes exigeix una revisió dins del nostre sistema educatiu, més encara després de la situació esdevinguda arran de la pandèmia. En aquest sentit, l'OCDE (2021) posa en relleu la necessitat de centrar-se en una recuperació inclusiva en la qual es proporcioni una protecció social adequada a totes les persones, així com la formació necessària perquè trobin feina en nous sectors, a mesura que es desenvolupa la recuperació després de la pandèmia. Tal com apunta, "hem de continuar prestant un suport sense precedents, per salvar vides i mantenir la gent treballant i estudiant. Alhora, ens hem de preparar per a una recuperació inclusiva i transformadora, que posi el benestar de les persones al centre". En aquesta línia es pronuncia la Comissió Europea (2020) quan estableix una agenda europea de capacitats per a la competitivitat sostenible, l'equitat social i la resiliència amb dotze accions destinades a la millora i la requalificació dels llocs de treball i la capacitat de les persones perquè continuïn amb l'LLL. No hem de deixar de banda que el sistema ha de ser més just i beneficiós amb aquelles persones que tenen menys recursos i menys estudis. Sobretot, si es tenen en compte els descobriments recents sobre l'associació entre la manca de qualificació, la bretxa educativa i la desesperació que apropa determinades minories a un augment de la taxa de suïcidis (Casi i Deaton, 2020).

La situació de l'educació de persones adultes exigeix una revisió dins del nostre sistema educatiu, més encara després de la situació esdevinguda arran de la pandèmia

Tot plegat exigeix que davant l'actual conjuntura social i econòmica es realitzi un enorme esforç de tots els estaments. Especialment, per augmentar els recursos educatius, comptant amb més professionals de l'educació d'adults i ben formats.

Intervenció socioeducativa amb gent gran. Abast, propòsits i aspectes clau

La longevitat de la població que caracteritza la societat actual i presenta un caràcter irreversible ha alimentat, durant les últimes sis dècades, un interès creixent per aconseguir un envelliment òptim que possibiliti a la gent gran portar una vida plena, saludable i satisfactòria (Ortega i Limón, 2019). Aquest interès ha propiciat l'adopció, el desenvolupament i la consolidació del concepte d'envelliment actiu com a referent per a la promoció de polítiques, programes i recerques i, al seu torn, ha afavorit la consolidació de la intervenció socioeducativa amb gent gran com a àmbit de la pedagogia social i l'educació social. Intervenció que s'ha d'entendre com una

acció professional dissenyada, amb una finalitat en si mateixa, derivada d'una anàlisi o un diagnòstic de la realitat previ. Empra procediments metodològics adequats i de qualitat i tracta d'aconseguir una millora i una transformació social i educativa (a nivell individual, grupal i/o comunitari). Cerca individualitzar de manera reeixida la situació al problema detectat. (Pérez de Guzmán, 2019, p. 136)

No obstant això, la covid-19 ha trastocat de manera intensa i sostinguda les possibilitats de la gent gran de viure les seves vides amb qualitat, d'exercir una ciutadania plena i de gaudir de tots els drets que hi ha associats, com el dret a l'exercici d'una participació activa, productiva, plena i efectiva (art. 8, Convenció Interamericana sobre la Protecció dels Drets Humans de la Gent Gran, 2015). La raó d'això rau en el fet que, tal com han il·lustrat les dades recollides en el primer epígraf, les probabilitats de la gent gran, especialment a partir dels vuitanta anys, de presentar símptomes greus com a conseqüència del virus, un empitjorament sever del seu quadre clínic i de morir són més elevades; alhora que l'existència de malalties cròniques i degeneratives, més habituals en gent gran, s'ha manifestat com un factor de risc que incrementa la probabilitat d'agreujament i mortalitat del virus (OMS, 2020 i OMS, 2020b, citats a CEPAL, 2020).

Aquestes circumstàncies han propiciat que, en el cas de la gent gran, més que en cap altre, es faci necessària l'aplicació i la persistència de mesures severes de distanciament físic i aïllament social, per frenar els devastadors efectes del virus. Mesures que han intensificat problemes ja habituals i amb una incidència notòria entre la població més gran, com ara la solitud i la reducció de la seva xarxa social (Rodríguez López i Castro Clemente, 2019). Davant d'aquesta situació, la gent gran s'identifica com a col·lectiu preferent de les intervencions i recerques a promoure des de l'educació social i la pedagogia social, a fi de contrarestar les repercussions negatives de la pandèmia.

Les intervencions per desenvolupar han de tenir en compte el marc epistemològic i teòric aportat pel paradigma de l'envelliment actiu, i també l'enfocament de drets que reconeix la gent gran com a subjecte de drets i no com a beneficiària que requereix assistència. Així com el primer marc té com a antecedents clau les assemblees mundials sobre envelliment actiu (Viena, 1982 i Madrid, 2002), l'últim ha experimentat una significativa consolidació a partir de la Convenció Interamericana sobre la Protecció dels Drets Humans de la Gent Gran, aprovada el juny del 2015; tot i que encara es reclama un tractat internacional sobre els drets de la gent gran que actualment no existeix (Fundació Help Age International Espanya, 2020).

Els principis rectors de tots dos paradigmes s'han de prendre com a guia de l'abast de les intervencions socioeducatives a promoure, entre els quals cal destacar: el respecte a l'autonomia de la persona gran i a la seva capacitat de decidir, el bon tracte, la participació, la salut i la seva protecció mitjançant l'accés a un sistema de cures progressives, la seguretat, l'aprenentatge permanent i la perspectiva de gènere i diversitat sexual. Més que mai,

les intervencions que es realitzin estaran íntimament lligades al concepte de bones pràctiques i han de ser pensades per oferir al màxim benestar possible a la gent gran respectant els seus drets i les seves necessitats. (De los Reyes, Darretxey i José Alonso, 2017, p. 4).

A partir d'aquests principis és possible concretar alguns propòsits als quals han de tendir les intervencions socioeducatives a desenvolupar. En aquest sentit, destaca la urgència de treballar per visibilitzar l'heterogeneïtat del col·lectiu de gent gran i, per tant, la diversitat de les necessitats que presenten, per tal d'afavorir respostes adequades i contribuir a mantenir la seva identitat (Belchi, Martínez i Escarbajal, 2017). En aquest sentit, en el marc de l'actual pandèmia cobren especial rellevància les necessitats particulars que té la gent gran en funció de les seves condicions residencials i de convivència (CEPAL, 2020), i que requereixen d'una resposta diferenciada: a) gent gran que resideix en llars multigeneracionals amb altes probabilitats de contagi a causa d'una amplificació dels contactes socials directes i indirectes; b) gent gran que viu sola i que, en principi, té menys probabilitat de contagi, però té una elevada vulnerabilitat davant els efectes del distanciament físic i l'aïllament social, mostrant serioses dificultats per accedir a informació, aliments, medicaments i altres tipus de subministraments essencials, i alhora manifesta sentiments profunds de solitud i desesperança i trastorns similars als d'un quadre d'estrès posttraumàtic; i c) gent gran que viu en residències i que ha experimentat deteriorament agut del seu benestar físic i mental derivat de la supressió de les visites de familiars i éssers estimats i del desenvolupament d'activitats grupals en aquestes institucions.

Destaca la urgència de treballar per visibilitzar l'heterogeneïtat del col·lectiu de gent gran i la diversitat de les necessitats que presenten, per tal d'afavorir respostes adequades

Així mateix, hi ha la urgència de reparar les seqüeles del distanciament físic i l'aïllament social com la reducció de l'activitat física, trastorns en la quantitat i qualitat de la son, augment del deteriorament cognitiu resultat de l'absència d'activitats d'estimulació cognitiva (tallers, tertúlies, teràpies

Cal recuperar el terreny perdut en la promoció de l'envelliment actiu i saludable i impulsar la participació i el protagonisme de la gent gran

grupals, voluntariat, associacions), alteracions en l'estat emocional i ànimo amb més presència de simptomatologia depressiva i solitud (Pinazo-Hernandis, 2020). Cal recuperar el terreny perdut en la promoció de l'envelliment actiu i saludable i impulsar la participació i el protagonisme de la gent gran, mitjançant el desenvolupament “d'intervencions socioeducatives contextualitzades que puguin provocar i proporcionar un impacte significatiu en el seu desenvolupament social; intervencions socioeducatives catalitzades i orientades, que no protagonitzades a través del treball professional dels educadors socials” (Belchi, Martínez de Miguel i Escarbajal, 2017, p. 6811). Intervencions centrades en la persona, orientades a conèixer-ne la biografia, necessitats, capacitats i fortaleces, i que en fomenti l'empoderament (De los Reyes, Darretxe i José Alonso, 2017).

De la mateixa manera, la necessitat d'accions de suport social, orientades tant a incrementar les xarxes de contacte de la gent gran amb altres persones i la pertinença a organitzacions, així com a generar sentiments de satisfacció entre ells com a resultat d'aquests contactes i afiliacions, és a dir, accions orientades a alleugerir no només la solitud objectiva o l'absència de companyia sinó també la soledat subjectiva relacionada amb el sentiment subjectiu de manca de suports (Fdez. Ballesteros, 2009, p. 67; citat per Rodríguez López i Castro Clemente, 2019). Aquestes accions de suport social hauran d'incorporar també la possibilitat d'arribar per altres vies a les persones que no poden abandonar el seu domicili i les oportunitats que l'ús de la tecnologia pot obrir en aquest sentit. Així mateix, s'hauran de proposar i desenvolupar accions per reconstruir el temps de lleure compartit entre generacions i facilitar i estimular-ne de nous (Alonso Ruíz, Sanz de Jubera i Sanz Arazuri, 2020).

També, la importància de contribuir a eradicar pràctiques socials, costums, polítiques i exercicis de drets que puguin transmetre estereotips, imatges negatives i prejudicis sobre la vellesa i la gent gran que poden alimentar l'edatisme, el rebuig i la por d'envellir (Pinazo-Hernandis, 2020). Alguns dels prejudicis que la pandèmia ha fet florir i sobre els quals cal intervenir són: l'ús d'expressions, especialment en els mitjans de comunicació, com *avi*, *àvia*, *iaia* o *iaios* en lloc del terme *gent gran*, sense tenir en compte que no tots tenen nets; la vulneració dels seus drets a l'autonomia personal, a l'autocura i a una assistència sanitària d'acord amb la seva condició; la manca de respecte a la seva capacitat de decisió i a les seves opinions a favor del criteri de les seves famílies; l'absència de controls estatals i de recursos de prevenció (Davobe 2020).

Tot plegat sense oblidar la rellevància del desenvolupament d'intervencions que connectin l'envelliment actiu i els drets de la gent gran amb accions orientades a afavorir la implementació de l'Agenda 2030 i la consecució dels Objectius de Desenvolupament Sostenible. Concretament, cal destacar la importància de tenir en compte l'ODS 10 *Reducció de les desigualtats*, pel fet que la gent gran és un dels col·lectius més vulnerables, a causa de les retallades socials acumulades des de la crisi del 2008 (Huenchuan i Rivera,

2019). Així com els ODS vinculats a l'àrea temàtica de la *Persona* pel fet d'incorporar els conceptes d'*edat* i vulnerabilitat i, en conseqüència, oferir guies per impulsar els drets de la gent gran, el seu protagonisme i empoderament: ODS 1 *Fi de la pobresa*, ODS 2 *Fam zero*, ODS 3 *Salut i benestar*, ODS 4 *Educació de qualitat*, ODS 5 *Igualtat de gènere*. De la mateixa manera, el valor transversal de l'educació com a estratègia essencial en l'assoliment d'èxits i avenços en els restants ODS (UNESCO, 2017, p. 1).

Per a la consecució d'aquests propòsits es perfilen com a aspectes clau a tenir en compte el vincle basat en la confiança, l'afecte, el respecte, el reconeixement de les capacitats de la gent gran, de tot el que pot aportar, sumar i ensenyar, com a estratègia eficaç per reparar el dany que estan patint en les seves fonts d'afecció. La capacitat d'escolta, l'empatia i la creativitat, que més que mai han de ser competències personals excel·lents en els professionals de l'educació social. L'enfortiment d'equips multidisciplinaris i accions reticulars que possibilitin la generació d'espais de col·laboració entre institucions i organitzacions que impulsin l'intercanvi d'experiències i bones pràctiques. D'altra banda, destaquen com a àrees de treball a prioritzar: l'educació per a la salut orientada a sensibilitzar vers la importància de tenir hàbits saludables que contribueixin al nostre benestar físic, psicològic i emocional; l'educació per al desenvolupament sostenible que permeti no comprometre les oportunitats de generacions futures; l'educació per a la solidaritat intergeneracional, orientada a estimular la sensibilitat interpersonal i el compromís amb els altres, especialment amb els més vulnerables, i l'educació en drets humans, que contribueixi a consolidar l'enfocament de drets en la intervenció socioeducativa amb gent gran.

Per acabar destaquem alguns recursos on es poden consultar experiències desenvolupades en els últims mesos i que poden servir com a referent de bones pràctiques i inspirar futures intervencions socioeducatives. La plataforma europea AGE, que dona veu a la gent gran a nivell de la Unió Europea², presenta vivències d'aprenentatge, col·laboració i organització intergeneracional i interinstitucional inspiradores que han emprat la tecnologia, l'art, l'exercici físic, l'experiència laboral prèvia i les competències personals com a estratègies per a superar l'adversitat de les circumstàncies i alleujar la condicions de vida en aquest període d'elevada vulnerabilitat; Creu Roja Espanyola³, que ha desenvolupat una intensa campanya de seguiment orientada a informar a la gent gran sobre les mesures de protecció a aplicar i a monitoritzar el seu estat de salut, necessitats particulars i acció; Mayores UPD, Unión Democrática de Pensionistas⁴, que analitza el moviment associatiu de la gent gran davant la crisi sanitària de la covid-19; Asociación Estatal de Programas Universitarios para Mayores⁵, que promou estructures educatives, formatives i culturals especialment pensades per a gent gran⁶; CEOMA, Confederación Española de Organizaciones de Mayores, que entre altres iniciatives ha posat a disposició de la gent gran una nova eina gratuïta de comu-

nicació RedSenior⁷; i l'IMSERSO⁸, Institut de Gent Gran i Serveis Socials, on és possible trobar informes actualitzats sobre la gestió de la pandèmia i projectes orientats a potenciar l'autonomia, l'envelliment actiu, la inclusió i la participació social.

Mª Rosario Limón Mendizabal
 Universidad Complutense de Madrid
 Sociedad Iberoamericana de Pedagogía Social (SIPS)
 mrlimonm@edu.ucm.es

Ángel De-Juanas Oliva
 Universidad Nacional de Educación a Distancia
 Sociedad Iberoamericana de Pedagogía Social (SIPS)
 adejuanas@edu.uned.es

Ana Eva Rodríguez-Bravo
 Universidad Nacional de Educación a Distancia
 Sociedad Iberoamericana de Pedagogía Social (SIPS)
 anaeva.rodriguez@edu.uned.es

Bibliografia

AGE Platform Europe. Strengthening Older People's Rights in Times of Digitalization. *Conference: Lessons learned from COVID-19*. 28–29 Setembre 2020. https://www.age-platform.eu/sites/default/files/EUAgeing_Dokumentation_ENG.pdf

Alonso Ruíz, R., Saenz de Jubera, M. i Sanz Arazuri, E. (2020). Tiempos Compartidos Entre Abuelos y Nietos, Tiempos De Desarrollo Personal. *Revista Española de Pedagogía*, 78(277), p. 415–434. <https://doi.org/10.22550/REP78-3-2020-01>

Ascón, F., Sabaté, A. i Julve, M. (2021). Coloquio: Sumando agentes y voces en el ecosistema del Aprendizaje a lo largo de la vida. Dins D. Redondo, R. Paraíso, J. M. Arroyo i M. Alcañiz. *I Congreso Estatal de Educación de Personas Adultas: Conquistando espacios para el aprendizaje a lo largo de la vida*. Comunidad de docentes de educación de personas adultas, Madrid, Espanya.

<https://www.youtube.com/watch?v=HBPymQpeQwA>

Belchí, G., Martínez de Miguel, S. i Escarbajal, A. (2017). El educador social en la promoción y construcción de la ciudadanía activa en personas mayores. *RES. Revista de Educación Social*, 24, p. 681-688.

<https://eduso.net/res/wp-content/uploads/documentos/998.pdf>

Bermejo, L. (13 de desembre de 2020). Entrevista a Lourdes Bermejo. *El diario.es*. https://www.eldiario.es/cantabria/lourdes-bermejo-si-espana-hubieran-fallecido-ninos-pais-hubiera-parado-si-mueren-25-000-personas-mayores-no-pasa_128_6497050.html

Caride, J. A. (2017). Cruzando límites: sobre los desafíos de la educación social en tiempos de incertidumbre. *Revista de Educación Social*, 25, p. 8-29. <https://eduso.net/res/revista/25/el-tema-aportaciones/cruzando-limites-sobre-los-desafios-de-la-educacion-social-en-tiempos-de-incertidumbre>

Carr, K., Balasubramanian, R. A. i Onyango, J. (2018). Lifelong learning to empowerment: beyond formal education. *Distance Education*, 39(1), p. 69-86. <https://doi.org/10.1080/01587919.2017.1419819>

Case, A. i Deaton, A. (2020). *Muertes por desesperación y el futuro del capitalismo*. Deusto.

Centro de Investigaciones Sociológicas (2021). *Encuesta sobre la salud mental de los/as españoles/as durante la pandemia de la COVID-19*. Estudio núm. 3312. http://datos.cis.es/pdf/Es3312marMT_A.pdf

Cesari M. i Proietti M. (2020). Geriatric medicine in Italy in the time of COVID-19. *J Nutr Health Aging*, 24, 1-2. <https://doi.org/10.1007/s12603-020-1354-z>

Davobe, M. I. (2020). Derecho a la vejez en tiempos de pandemia. *Revista de la Facultad de Derecho*, 49, 1-20. <http://dx.doi.org/10.22187/rfd2020n49a10>

Comissió Europea (2020). *Communication on the European Skills Agenda*. <https://epale.ec.europa.eu/en/resource-centre/content/skills-agenda-sustainable-competitiveness-social-fairness-and-resilience>

De-Juanas, A. (2020). *Intervención socioeducativa híbrida en tiempos de la COVID-19*. SIPS. Sociedad Iberoamericana de Pedagogía Social.

<https://sips-es.blogspot.com/2020/07/intervencion-socioeducativa-hibrida-en.html>

De-Juanas, A. i Muelas, A. (2013). El aprendizaje de las personas adultas en la Sociedad del Conocimiento. Dins G. Pérez-Serrano i A. De-Juanas. *Calidad de vida en personas mayores (17-74)*. UNED.

De-Juanas, A. i Rodríguez-Bravo, A. E. (2019). Fundamentos del aprendizaje de las personas adultas. Dins A. De-Juanas i A. E. Rodríguez-Bravo (Coord.). *Educación de personas adultas y mayores* (p. 71-100). UNED.

De los Reyes, V. Darretxe L. i José Alonso, M. (2017). Claves para las buenas prácticas socioeducativas con personas mayores en residencias. *Educación Social. Revista d'Intervenció Socioeducativa*, 67, p. 120-136.

Dhawan, F. (2020). Online Learning: A Panacea in the Time of COVID-19 Crisis. *Journal of Education Technology Systems*, 49(1), 5-22.

<https://doi.org/10.1177/0047239520934018>

Dreesen, T., Akseer, S., Brossard, M., Dewan, P., Giraldo, J. P., Kamei, A., Mizunoya, S., i Ortiz, S. (2020). *Promising practices for equitable remote learning Emerging lessons from COVID-19 education responses in 127 countries*. Innocenti Research Brief. UNICEF. <https://cutt.ly/ufffokG>

Epdata. Europa Press (25 de maig de 2021). *Las pensiones en España, en datos*. <https://www.epdata.es/datos/pensiones-graficos-datos/20/espana/106>

European Senior Union - ESU. *Europe's Recovery. Building the future of fair and resilient societies - including all generations*. Bruselas.

https://www.ageplatform.eu/sites/default/files/ESU_Resolution_on_fair_resilient_societies-Sept20.pdf

- Fundación Help Age International España. (2020). *Discriminación por razón de edad. Conclusiones y recomendaciones en el contexto español desde un enfoque basado en derechos*. IMSERSO. <https://www.helpage.org/spain/noticias/documento-de-helpage-espaa-sobre-la-discriminacion-por-razon-de-edad-en-espaa/>
- García-Aretio, L. (2021). COVID-19 y educación a distancia digital: preconfinamiento, confinamiento y postconfinamiento. *RIED: Revista Iberomericana de Educación a Distancia* 24(1), p. 9-32. <http://orcid.org/0000-0003-1407-3860>
- García-Castilla, F. J., De-Juanas, A., Vírseda-Sanz i Paez, J. (2019). Educational potential of e-social work: social work training in Spain. *European Journal of Social Work*, 22(6), p. 897-907. <https://doi.org/10.1080/13691457.2018.1476327>
- Hernández-Carrera, R. M., Machado, M. M. i González-Montegudo, J. (2018). La Formación de adultos trabajadores en Europa y en Brasil. Entre la educación emancipadora y el reciclaje para el mercado International. *Journal of Educational Research and Innovation* 9, p. 297-315. <https://hdl.handle.net/11441/69616>
- Hernández Rodríguez, G. i Meléndez Arias, M^a. C. (2020). Residencias de Mayores y COVID-19. *Cuadernos de Encuentro*, 42, p. 24-32.
- Huenchuan, S. i Rivera, E. (Ed.) (2019). *Experiencias y prioridades para incluir a las personas mayores en la implementación y seguimiento de la Agenda 2030 para el Desarrollo Sostenible* (LC/MEX/SEM.245/1). Comisión Económica para América Latina y el Caribe (CEPAL). <https://www.cepal.org/es/publicaciones/44600-experiencias-prioridades-incluir-personas-mayores-la-implementacion-seguimiento>
- Limón Mendizábal, M. R. i Chalfoun Blanco, M. E. (2020). La influencia del factor cultural en la violencia hacia los mayores en el ámbito familiar. Dins J. Martín i V. Martínez-Otero (Dir.). *La violencia en la familia* (p. 153 – 170). Dykinson.
- Martínez-Otero Pérez, V. (2021). Pedagogía social y educación social. *Revista Educação em Questão, Natal*, 59, p. 1-22.
- Mauch, W., Barnette, S., Paludan-Hansen, P., Larjanko, J. i Sarrazin, R. (2019). Perfil del buen educador de adultos. *Revista educación de adultos y desarrollo*. <https://www.dvv-international.de/es/educacion-de-adultos-y-desarrollo/ediciones/ead-862019-el-buen-educador-de-adultos/introduccion/perfil-del-buen-educador-de-adultos>
- Melendro, M., De-Juanas, A. i Rodríguez-Bravo. (2018). *Pedagogía Social. Retos y escenarios para la acción socioeducativa*. UNED.
- Moreno-Crespo, P.; Corchuelo-Fernández, C.; Cejudo-Cortés, A. (2020). La educación de personas adultas en el Grado de Educación Social. *Revista Espacios*, 41(13), p. 28. <https://www.revistaespacios.com/a20v41n13/20411328.html>
- Morin, E. (2020). *Cambiamos de vía: lecciones de la pandemia*. Paidós.
- Ortega, M. C. i Limón, M. R. (2019). Hábitos saludables para un envejecimiento activo. En De-Juanas, A. y Rodríguez-Bravo, A. E (Coord.). *Educación de personas adultas y mayores* (p. 253-289). UNED.

OCDE (2019). *TALIS 2018 Results (volume I) Teachers and School Leaders as Lifelong Learners*.

<https://www.oecd.org/education/talis/talis-2018-results-volume-i-1d0bc92a-en.htm>

OCDE (2021). *Focus on an inclusive recovery*.

<https://www.oecd.org/coronavirus/en/themes/inclusive-recovery>

Pérez de Guzmán, M. V. (2019). Intervención socioeducativa en personas adultas y mayores. Dins De-Juanas, A. y Rodríguez-Bravo, A. E (Coord.). *Educación de personas adultas y mayores* (p. 131-183). UNED.

Pinazo-Hernandis, S. (2020). Impacto psicosocial de la COVID-19 en las personas mayores: problemas y retos. *Revista Española de Geriatria y Gerontología* 55(5), 248-252. Redam. (2019). *Ejercer el derecho a la participación política en la vejez. Reflexiones a 10 años de la Red Nacional de Personas Mayores (Redam)*. Ministerio de Desarrollo Social.

Roche, S. (2017). Learning for life, for work, and for its own sake: the value and values of lifelong learning. *International Review of Education*, 63, 623-629. <https://doi.org/10.1007/s11159-017-9666-x>

Rodríguez López, E. i Castro Clemente, C. (2019). Soledad y aislamiento, barreras y condicionamientos en el ámbito de las personas mayores en España. *Ehquidad International Welfare Policies and Social Work Journal* 12, p. 127-154 <https://doi.org/10.15257/ehquidad.2019.0012>

Schwab, K. i Malleret, T. (2020). *COVID-19: El gran reinicio*. Forum Publishing.

Schoultz, M., Öhman, J. i Quennerstedt, M. (2020). A review of research on the relationship between learning and health for older adults. *International Journal of Lifelong Education*, 39(5-6), 528-544. <https://doi.org/10.1080/02601370.2020.1819905>

Tam, M. y Chui, E. (2016). Ageing and learning: What do they mean to elders themselves? *Studies in Continuing Education*, 38(2), 195-212. <https://doi.org/10.1080/0158037X.2015.1061492>

Tarazona- Santabalbina, F. J., Martínez- Velilla, N., Vidán, Mª T. i García-Navarro, J. A. (2020). COVID-19, adulto mayor y edadismo: errores que nunca han de volver a ocurrir. *Revista Española de Geriatria y Gerontología*, 55(4), 191- 192. <https://doi.org/10.1016/j.regg.2020.04.001>

UNESCO. (2014). *Roadmap for implementing the global action programme on education for sustainable development*.

<https://sustainabledevelopment.un.org/index.php?page=view&type=400&nr=1674&menu=35>

UNESCO (2017). *Education for Sustainable Development Goals. Learning Objectives*. París, Bèlgica. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000247444.locale=es>

UNESCO (2018). *Global Education meeting 2030*. 3-5 de desembre. Brussel·les, Bèlgica. <https://en.unesco.org/themes/education/global-education-meeting-2018>

UNESCO (2019). Informe de seguimiento de la educación en el mundo, 2019: *Migración, desplazamientos y educación: construyendo puentes, no muros*. París, França.

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000367436>

UNESCO (2020). Declaración de la Reunión Mundial sobre la Educación 2020. Sesión extraordinaria de la Reunión Mundial sobre la Educación: *La educación después de la COVID-19*. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000374704_spa

-
- 1 Acrònim de l'expressió anglesa *Life Long Learning*.
 - 2 AGE. Platform Europe. The voice of the older persons at EU level. <https://www.age-platform.eu/good-practice-introduction>
 - 3 <https://www2.cruzroja.es/>
 - 4 <https://www.mayoresudp.org/>
 - 5 <https://www.aepum.es/>
 - 6 <http://www.feup.org/>
 - 7 <https://ceoma.org/>
 - 8 https://www.imsero.es/imsero_01/index.htm
-